

Recensies

Een wereld te winnen

Herman van Gunsteren

Recensie van: Karin Bijsterveld, Geen kwestie van leeftijd: Verzorgingsstaat, wetenschap en discussies rond ouderen in Nederland, 1945-1982. Van Gennep, Amsterdam, 1996.

The world we have lost, Peter Laslett's studie uit 1965, was baanbrekend. Hij schilderde de Engelse samenleving van voor de komst van de industrie met zulk een precisie en kleur dat zijn lezers eens en vooral beseften hoe ver weg en anders deze samenleving is. Na Laslett was het niet meer acceptabel om werken geschreven in die samenleving, zoals de *Two Treatises on Government* van John Locke, te lezen als vroege analyses van onze moderne maatschappij. Laslett's inzichten vormden de kern van een onderzoeksprogramma, de zogenaamde historische of 'Cambridge school' in de studie van politieke ideeën, dat tot op de dag van vandaag vruchtbaar is.

Over hedendaagse sociale structuurveranderingen, die een met de industrialisatie vergelijkbare omslag betekenen, schreef hij in 1989 *A fresh map of life: The emergence of the Third age*. Dit gaat over 'the world we may win' (in mijn woorden, v.G.). Laslett begon het als een boek over ouder worden, over de erkenning hoe oud we individueel en als bevolking zijn. 'Britain! Be your Age!' was de oorspronkelijke titel. Daarmee zou het veilig ingebed zijn geweest in de stroom van studies

die de diepte en snelheid van veroudering van de samenleving proberen te peilen. Hoe deze te benoemen en hoe ermee om te gaan? Wie behoren tot de ouderen, welke rol spelen ze, wat kosten ze (hierin klinkt het gangbare vooroordeel dat het altijd anderen zijn, de 'werkenden', die voor ze betalen — alsof de ouderen zelf geen legitiem inkomen zouden hebben)? Laslett behandelt dergelijke vragen, maar treedt ook hun bedding te buiten doordat hij de derde levensfase, die inderdaad voornamelijk door ouderen wordt bevolkt, ook voor anderen toegankelijk acht — net als de industrialisatie er voor iedereen is, niet enkel voor degenen die in fabrieken werken. Op zijn visie kom ik aan het slot van deze bijdrage terug. Thans slechts de constatering dat zijn laatste boek niet de weerklink van zijn eerdere werk heeft geëvenaard. In de studie van Karin Bijsterveld *Geen kwestie van leeftijd* wordt van Laslett bijvoorbeeld enkel een artikel uit 1984 genoemd — de periode waarin hij nog meende dat zijn studie louter op ouderen was gericht. Laslett's werk ligt buiten de grens van het zuivere domein van ouderen en degenen die hen behandelen, bestuderen en besturen.

Binnen die grenzen is er overigens in Nederland volop leven: ouderenpartijen die komen en gaan, conflicten over euthanasie en de ziektekosten van ouderen (waarom maken we sterven zo duur?), over wonen, thuiszorg, over de zin van het leven van niet-werkende (en dus 'overbodige' althans onproductieve) mensen en over de zogenaamde onbetaalbaarheid van de AOW (nog een vooroordeel dat telkens de kop opsteekt; zelfs een rapport van een commissie onder leiding van de zuinige Drees jr., waarin werd aangetoond

dat er geen reden tot grote zorg nu en in de toekomst was, wordt genegeerd of niet geloofwaardig geacht).

Over de recente geschiedenis van de definities, arrangementen en beleid betreffende ouderen in Nederland heeft Karin Bijsterveld een kostelijk en subtiel boek geschreven. Zij gaat na hoe ouderen als bevolkingscategorie en als probleem werden ontdekt en welke termen en visies werden gebruikt om ouderen te plaatsen. Voor de oorlog lag de nadruk op de algemene menselijkheid van ouderen en op de zuivere rustige bijdrage die zij aan de samenleving (zouden kunnen) geven. Direct na de oorlog stonden voorzieningen centraal, vooral de bouw van inrichtingen waarin ouderen zelfstandig verder zouden kunnen leven. Het toenemend aantal ouderen werd allengs gezien als een probleem — een last voor de werkenden, een vereenzamende categorie personen (en daarmee vatbaar voor communisme, zoals althans één der commentatoren, Beyerman, beweerde). De modernisering had ouderen tot een probleem gemaakt, de opgave was ze in te passen in de nieuwe samenleving. De jaren zestig gaven een wat ander beeld. In plaats van het aanvaarden van de nieuwe orde van de moderne samenleving kwam de aanval daarop, in plaats van het gevoel mee te doen nadruk op daadwerkelijke deelname. In de jaren zeventig werden bejaarden een minderheid temidden van andere en in de jaren tachtig onderdeel van de onbetaalbare verzorgingsstaat. Met elk van deze perspectieven is ook een 'eigenaar' van het probleem aangewezen, die verantwoordelijk wordt geacht voor de oplossing ervan.

Ik kan hier geen recht doen aan de fascinerende details die Bijsterveld

presenteert in haar analyse van de reeks benaderingen van ouderen: bezadigd volkskarakter — acute noden (jaren veertig) — psychische toestand (jaren vijftig) — marginaliteit — getalsverhoudingen. De grote verdienste van haar studie is dat zij niet enkel 'plaatjes' naast elkaar plaatst, maar dat zij laat zien door welke processen de grenzen van definities van ouderen verschuiven. Doordat zij die processen nauwkeurig uiteenzet wordt duidelijk dat het niet gaat om onvermijdelijke ontwikkelingen, maar veeleer om interacties tussen verschillende participanten (instellingen, beleidsmakers, theoretici, discussiegroepen en congressen, medici, praktijk van de zorg) waarvan de uitkomst niet vaststond of in de exclusieve macht van één van hen lag.

Eenzelfde werkwijze volgt Bijsterveld in de hoofdstukken die volgen op deze uiteenzetting over de transformaties van 'het' ouderenprobleem in zijn algemeenheid. De geschiedenis van verschuivende grenzen is ook daar haar invalshoek die leidt tot interessante beschouwingen over de mislukte pogingen om voor ongehuwde vrouwen een lagere pensioenleeftijd te bewerkstelligen, over de opkomst van geriatrie als medische discipline en over veranderende manieren van bouwen voor ouderen (verluchtigd met foto's) — sociale, 'natuurlijke' en ruimtelijke grenzen. Haar nadruk ligt steeds op een accurate weergave van veranderingsprocessen en van de actieve rol van diverse participanten daarin.

Deze nadruk heeft zij nodig om zich af te zetten tegen een aanpak van de studie van ouderen die thans in wetenschappelijk kring domineert. Aanhangers van deze 'definitie-benadering' zien ouderdom niet enkel als

natuurlijk gegeven, maar vooral als een cultureel feit dat zijn (voort)bestaan dankt aan visies en definities die mensen en instituties er op na houden. Dergelijke feiten, zoals geld, taal, verkiezingen, voetbal of puberteit, ontleenen hun objectieve hardheid (we kunnen er niet van maken wat we willen) aan de 'zachte' (cultureel en historisch variabele) activiteiten en interpretaties van menselijke subjecten. Er zijn niet alleen subjecten nodig om ze waar te nemen (epistemisch), maar ook om ze te doen (voort)bestaan (ontologisch). Daarom spreekt men van 'sociaal constructivisme' of 'definitie-benadering'. In de studie van ouderen kwam deze benadering voort uit verzet tegen de voor de hand liggende concipiëring van de problematiek in termen van gegeven behoeften van ouderen, waarop beleid en denken een antwoord zouden zijn. De definitie-benadering onderstreept de maatschappelijke vormgeving en categorisering van ouderdom en haar beweerde 'natuurlijke' behoeften. Zij accentueert de sociaal-culturele constructie van schijnbaar gegeven noden. Deze benadering kent varianten — de politiek-economische, de levensloop-sociologische en de historische — die allen echter iets gemeen hebben, namelijk een visie op de definitie van ouderdom als onvermijdelijk uitvloeisel van structuurveranderingen in economie en maatschappij. De veranderde definitie van ouderdom zou functioneel onderdeel van kapitalisme en modernisering zijn.

Bijsterveld maakt bezwaar tegen deze voorstelling van zaken als zou met de bron van definitie — modernisering en rationalisering — het uiteindelijk produkt van definitie ook vaststaan. Zij verwijt de aanhangers van de

definitie-benadering dat die onvoldoende onderscheid maken tussen het proces en het produkt van definitie. Dat onderscheid heeft echter pas zin als het verloop van het proces — wie daarin wat zegt en doet en in welke verhouding, volgorde en coalitie — verschil maakt voor de uitkomst ervan, voor de aard en verankering van een vigerende definitie van ouderen. De definitie-theoretici gaan volgens Bijsterveld uit van lineariteit, almacht en diffusie, dat wil zeggen van een bron van verandering die onvermijdelijk voert tot een bepaalde uitkomst. Die uitkomst is een functie van het door de bron opgeworpen probleem. Zij bestrijdt dat een dergelijke onontkoombare functionele causaliteit de gang der dingen bepaalt en staat een benadering in termen van contingent verschuivende grenzen voor, een benadering waarin het verloop van het definitieproces er iets toe doet, niet enkel tijdens de rit maar ook daarna. Bijsterveld meent dat het functionalisme van de definitie-theoretici hen verhindert oog te hebben voor de eigenstandige betekenis van definitieprocessen voor de aard van het uiteindelijke produkt van definitie.

Marx schreef dat de mensen weliswaar hun eigen wereld maken, maar dan toch uit gegeven stukken. Bijsterveld benadrukt het eerste deel van deze zin, haar voorgangers het tweede. Beide hebben natuurlijk gelijk. Bijsterveld onderscheidt terecht tussen proces en uitkomst van maatschappelijke definitie van ouderdom. Ook is waar dat te makkelijk wordt uitgegaan van een onvermijdelijk lineair proces van definitie. Maar haar kritiek op functioneel-causale verklaringen lijkt mij onjuist. Zij heeft gelijk dat modernisering niet *linea recta* leidt tot een andere definitie

van ouderdom. Dit gaat inderdaad langs omwegen. De vraag is of die omwegen permanente consequenties hebben. Om permanentie te verkrijgen moeten regels en definities twee filters passeren, namelijk het filter van ontstaan en dat van blijven. Voor wat betreft het eerste filter is Bijstervelds insisteren op variëteit en onvoorspelbaarheid op zijn plaats. Maar zij heeft te weinig oog voor het tweede filter dat selecteert wat van die variëteit blijft voortduren. Vertrouwdheid met populatiedenken, dat in de biologie zulke belangrijke inzichten heeft opgeleverd, zou haar studie hebben versterkt en tot een betere appreciatie van functionalisme hebben geleid. Ook ben ik niet overtuigd door haar claim dat haar benadering in termen van verschuivende grenzen betere inzichten oplevert, die voor de gangbare definitie-benadering onbereikbaar zouden zijn. Definities gaan toch, per definitie of woordbetekenis, over grenzen?

Dit zijn kanttekeningen bij een mooi en instructief boek over discussies rond ouderen in Nederland. Tot slot een kanttekening die de grenzen van dit boek te buiten gaat. Als het *Geen kwestie van leeftijd* is, zoals de titel van het boek aangeeft, is het dan eigenlijk wel een kwestie van ouderen? In hun studie *Time for retirement* constateerden Kohli, Guillemard, Rein en Van Gunsteren dat de grensovergang tussen werk en oude dag in een zestal bestudeerde landen geleidelijk aan vertraagd en vervroegd is. Mensen verlaten, al of niet vrijwillig, steeds jonger het werkende leven. Deze seculiere trend zet zich door, ongeacht de beweerde aanzuigende werking van 'rijke' regelingen als de VUT en ongeacht de beweerde uitstotende werking

van takken van bedrijvigheid die het economisch slecht gaat. Slechts voor een minderheid is het verwachte moment van pensionering nog een daadwerkelijk markeringspunt of overgangsrutueel. De overgang is voor de meesten vormloos, onverwacht en niet zelden eerloos of zelfs vernederend. Een dergelijke massale en vroegtijdige uittreding veronderstelt wel een samenleving die, als zij haar leden niet wil laten omkomen, in staat en bereid is om de middelen op te brengen en te verdelen die in staat stellen om zonder direct inkomen uit werk te leven.

Zo bezien gaat het niet enkel om ouderen, maar om alle zogenaamde niet-werkenden, die vanuit het perspectief van de werkende definieerders in de categorie van vergeten, ongewilde en zorgbehoevende verschijnselen thuishoren. Deze definieerders hantieren een vertrouwde driedeling van het leven: een eerste fase van afhankelijkheid en leren, een tweede fase van werken, onafhankelijkheid, verantwoordelijkheid, verdienen en sparen, en een derde fase van (al of niet verdiende) rust en nieuwe afhankelijkheid. Peter Laslett wil deze indeling veranderen door een nieuwe fase tussen de laatstgenoemde afhankelijke en die van het werken te markeren. Zijn *Third Age* wordt gekenmerkt door vrijwilligheid, door doen wat je altijd al zelf had willen doen. Een atleet of kunstenaar die doet wat hij wil doen bevindt zich, hoewel niet oud naar leeftijd, in de *Third Age*. Het zijn enkel betrekkelijk welvarende samenlevingen die leven in een *Third Age* voor velen mogelijk maken. Daar waar deze mogelijkheid bestaat is het echter onjuist om haar enkel aan ouderen voor te behouden en haar zo te kleuren in termen van

afhankelijkheid en verdwijnen die kenmerkend zijn voor de *Fourth Age* van ziekte en sterven. Het zou jammer zijn als de wereld die we kunnen winnen verduisterd blijft door vooroordelen over ouderen.

Het is opmerkelijk (en voor de voltooiing van een dissertatie verstandig) dat Bijsterveld, ondanks haar nadruk op verschuivende grenzen en ondanks de titel van haar boek, de grens van ouderen als aparte categorie niet heeft overschreden. Ouderen zijn voorgangers in een ontwikkeling die ons allen betreft, niet omdat de meesten van ons ook oud zullen worden, maar omdat het om een structuurverandering in onze samenleving gaat die misschien even ingrijpend is als de industrialisatie van weleer. Ouderen als pioniers van een nieuwe levensfase — een visie die het overwegen waard is.

Referenties

Peter Laslett, *The world we have lost*. Methuen, London 1965.

Peter Laslett, *A fresh map of life: The emergence of the third age*. Weidenfeld and Nicolson, London 1989.

Martin Kohli, Martin Rein, Anne-Marie Guillemard, Herman van Gunsteren (red.), *Time for retirement. Comparative studies of early exit from the labour force*. Cambridge University Press, Cambridge 1991.

Niet meer hoeven maar toch moeten

Maartje Schermer

Recensie van: Rob Houtepen, Op zoek naar een goede ouderdom. Liberalisme, communitarisme en gerontologie. Kok Agora, Kampen 1993, 265 p.; H.E.S. Woldring (red.), Grote filosofen over jeugd en ouder worden. Ambo, Baarn 1995, 154 p.

Komt de ouderdom met gebreken of groeit wijsheid met de jaren? In de bundel *Grote filosofen over jeugd en ouder worden*, die verschenen is naar aanleiding van een reeks lezingen in het Studium Generale van de Vrije Universiteit Amsterdam, wordt gepoogd een antwoord te vinden op deze vragen aan de hand van het werk van een aantal 'grote filosofen'. Hieraan wordt bovendien de vraag vastgeknoot naar de maatschappelijke functie die ouderen kunnen hebben en in verband hiermee naar de identiteit van ouderen. Deze vragen naar identiteit en maatschappelijke functie spelen ook een belangrijke rol in het proefschrift van Rob Houtepen. Beide boeken verschillen echter hemelsbreed in hun aanpak van en antwoord op deze vragen. In de inleiding van de bundel concludeert Woldring dat ouderen door hun levenservaring, hun opgedane kennis en de wijze waarop zij daarmee omgaan de maatschappij wel degelijk iets te bieden hebben; zij kunnen bijvoorbeeld laten zien hoe "dezelfde problemen in een nieuwe tijd op een andere manier optreden". (p. 12) Aan deze maatschappelijke functie kunnen ouderen ook een identiteit ontleenen. Dit vereist echter wel